

V. LEKSIKOLOGRAFIJA I LEKSIKOLOGIJA

UDK 808.62-3 : 808.62-5

Izvorni znanstveni članak

Primljeno XII/1993.

Radoslav KATIČIĆ

Institut für Slawistik der Universität, Wien

LEKSIKOLOGRAFIJA I GRAMATIKA

Da bi se vladalo jezikom, treba rječnik i gramatika. Rječnik je popis u kojem se nabraja sve što se javlja kao različito i o čem valja voditi računa pojedinačno. Gramatika je sustav propisa koji se primjenjuju na razrede jedinica nabrojanih u popisu. Tako dolaze do izražaja načela anomalije i analogije koja je u jezičnoj pojavi uočila već antička teorija. Ta su dva načela u jezičnoj pojavi komplementarna. Svaki valjan leksikografski rad treba da vodi računa o toj komplementarnosti.

Tko želi ovladati kojim jezikom bolje nego već vlada njime, treba mu, kako svatko zna, rječnik i gramatika. Time je samo u odnosu na jezičnu pojavu već od davnine tradicionalno konkretizirano temeljno načelo koje je u svoje doba Bulcsú László aforistički sažeo govoreći da svaki opis nužno sadrži popis i propis. U popisu se nabraja sve što se javlja kao različito i o čem valja voditi računa pojedinačno. U propisu pak izriču se pravila što se primjenjuju na razrede jedinica nabrojanih u popisu. U tome dvojstvu dolaze do izražaja načela anomalije i analogije, koja je već antička teorija uočila kao bitna za snalaženje u jezičnoj pojavi. Sporilo se tek oko toga koje je od ta dva načela temeljno i nadređeno drugomu. Filološka škola u maloazijskom Pergamu odlučno je dala prednost anomaliji, smatrajući da je jezična pojava po najbitnijoj svojoj naravi neponovljiv i samovoljan stvaralački čin. Njoj je nasuprot druga škola u egipatskoj Aleksandriji smatrala da prava jezična narav leži u nadmoćnoj pravilnosti, na kojoj je utemeljena svaka jezična pojava, po kojoj tek jezično izražavanje postaje moguće.

Od velikih učitelja, Aleksandrinca Aristarha, rodom s otoka Samotrake što leži pred tračkom obalom na sjeveru Egejskog mora, glavnog zagovaratelja temeljne jezične analogije, koji je u tome preuzeo polazišta zacrtana još od Aristotela, i Pergamenca Kratesa Maločanina, rodom iz grada Malosa u maloazijskoj Ciliciji, koji je stojeći u predaji stoičkoga nauka zastupao jezičnu temeljnost anomalije, više je naraštaja gramatičara i filozofa vodilo rasprave oko toga pitanja, ponekad se i žestoko sukobljujući, te je poslije toga u starini bilo nemoguće ozbiljno se baviti

jezikom ako se pritom nisu uzimala u obzir gledišta obiju škola. O tome nam svjedoči trijezni Rimljanin Marko Terencije Varon koji u svojem djelu o latinskom jeziku piše da je pripremajući tu knjigu do kasno u noć čitao i zapisivao ne samo uz uljanicu Aristarhovu nego i uz onu stoičkoga učitelja Kleanta.

Nama se danas to pitanje više ne postavlja kao suprotnost u kojoj bi se valjalo odlučiti za jednu stranu. Jasno se pokazalo da su ta dva načela pri opisu jezika komplementarna jer se svaki opis sastoji od popisa i propisa, pa popis obuhvaća anomaliju, a propis analogiju. Odatle i dvojstvo naših temeljnih jezičnih priručnika: rječnik nam treba zbog anomalije, a gramatika zbog analogije.

To je tako, naravno, tek u načelu. No ne valja to izgubiti iz vida, kako su god zbiljski odnosi u leksikografskom i gramatičarskome radu i zapleteniji i slojevitiji. Globalna je orijentacija bitna, ako i ne kazuje uvijek kako se treba kretati na kojem dijelu zemljišta. Rječnik nije smislena cjelina, a gramatika jest. Cjelovitost je rječnika stoga samo u njegovoj potpunosti, upravo u njezinu stupnju, jer bi taj uvijek mogao biti i viši. Rječnik se stoga sastoji od među se nezavisnih natuknica, zaokruženih svake same u sebi i nanizanih po nekom mehaničkom načelu, unesenom u rječnik izvana, najčešće alfabetski. Gramatika je nasuprot tomu ustrojena u poglavlja, odjeljke i točke, raščlanjena po svojem vlastitom smislu. Tako su tu očito sučeljene anomalija i analogija.

Jasno je dakle da rječnik i gramatiku treba promatrati u odnosu jednoga prema drugomu, da jedno, ako je valjano zasnovano, treba upućivati na drugo. Tek zajedno nam, u takvoj usklađenosti, mogu dati ono što trebamo od njih. To na prvom mjestu znači da u rječniku moraju biti obilježene sve pojedinačne natuknice na koje se odnosi koje gramatičko pravilo. A pri formulaciji pravila u gramatici treba da bude valjano određen razred rječničkih natuknica na koje se ono primjenjuje. Na tome je, kako dobro znamo, zasnovano sve ovladavanje jezikom.

Nevjerojatno je zapravo koliko je to temeljno načelo zanemareno u priručnim rječnicima i u priručnim gramatikama kako nam danas stoje na raspolaganju. Dosta su rijetke iznimke rječnici i gramatike najrenomiranijih nakladnika, a najviše je standarde u tom pogledu, dokle seže moje iskustvo, postignula ruska leksikografija sovjetskoga razdoblja. Tu je rječniku većinom pridodana gramatika, sažeta, ali pregledna i dobra, a u rječničkim se natuknicama upućuje na sve što je u njoj za njih relevantno. To je primjer koji treba slijediti. Sve više je takvih rječnika danas i drugdje, Langenscheidtu je to norma već odavna, ali je ipak najviše priručnih rječnika koji polaze od toga da se jezik ipak već zna, bar toliko da se i bez preciznih podataka u samom rječniku može baratati njegovim natuknicama ili bar primjenjivati znanje što se sasvim nezavisno od rječnika stječe iz gramatičkih priručnika ili iz gole jezične prakse. Ne prevladava osjećaj da rječnik sa svojom gramatikom moraju funkcionirati kao da su u vakuumu, bez ikakvih podataka i primjesa izvana. A u nas to dolazi osobito do izražaja. Kao da se smatra da onaj koji se služi hrvatskim rječnikom treba već da zna jezik, pa mu se i sama značenja riječi pružaju prilično oskudno i neraščlanjeno. Prigodno nadopunjuju vladanje jezikom

koje je već stečeno, ne grade ga iz temelja.

Latinska leksikografija, kakva je u školskoj porabi već od davnine, znatno je temeljitija. Da bi se znala latinska riječ, nije dovoljno poznavati njezin reprezentativni oblik, nego treba znati i sve one oblike iz kojih se prema pravilima sadržanim u gramatici precizno mogu izvesti ostali. Tek tada se njome vlada. U rječnicima starih jezika kojima su oblici riječi manje ujednačeni i predvidljivi nego su latinski ide se i dalje, pa se po potrebi donose i oblici koji predstavljaju sve paradigme u kojima se glagolska natuknica javlja, navodi komparacija pridjeva i svi padežni oblici imenica koji odstupaju od ustaljenih obrazaca. Tek to sve čini natuknicu kojoj se onda tumači značenje, raščlanjuje, pa ilustrira primjerima. Takvi rječnici doista uspostavljaju vezu s gramatikom, pružaju pravi priključak na nju. Hrvatski je pak jezik takav da u tom pogledu zahtijeva više nego latinski. Približava se grčkomu i sanskrtnu. A hrvatski rječnici pružaju znatno manje nego latinski. U tome se oni drže slavenske leksikografije, doduše njezina slabijega prosjeka, i moraju se promatrati u tom kontekstu. Zašto je pak slavenska leksikografija, koja je imala mnogo razloga da se povede za latinskom, grčkom i sanskrtskom, to većinom propuštala, pitanje je kojim bi se trebala pozabaviti povijest jezikoslovlja. Ovdje se ono ne može niti načeti. Nema, međutim, dvojbe da bi pri snovanju budućih hrvatskih rječnika tu trebalo učiniti odlučan zaokret. Stanje kakvo se u tom pogledu uobičajilo nepodnošljivo je.

A što da se kaže o rječnicima u kojima doduše jesu označeni naglasci, a trebali bi biti označeni u svima, pa se iz njih doduše saznaje da je u nominativu jednine imenicama *žena* i *zemlja* naglasak jednak, a ne saznaje se da nije jednak u akuzativu: *ženu* i *zemlju*. Takav rječnik kao da se ruga s čitateljem koji nije sâm akcentolog, pa mu takav podatak i ne treba. U rječniku jezika kakav je hrvatski, ako će služiti svojoj svrsi, moraju se označivati naglasci i tipovi naglašavanja po paradigmatama. O tome pak kako će se potrebni morfološki, morfonološki i akcentološki podaci unositi u rječnik što spretnije, preglednije i gospodarnije treba stalno voditi računa i razvijati tehnike koje će biti najprimjerenije upravo hrvatskoj leksikografiji. I malen dobitak na tome je polju znatan.

Posebno pitanje priključka hrvatskoga rječnika na gramatiku jesu, kako svi znamo, vidski parovi glagola. Po tradiciji slavenske leksikografije tu je velik dio gramatike prepušten rječniku jer se glagoli koji su vidski parnjaci računaju kao različite riječi i uvode u rječnike kao posebne natuknice. A sve je to, dakako, još dodatno zapleteno značenjskim modifikacijama do kojih dolazi pri prefiksnoj perfektivizaciji nesvršenih glagola. Vjerojatno je upravo to i dovelo do toga da se u slavenskoj gramatici odustane od obvezatnog uspostavljanja gramatičke analogije koja se u svemu tome očituje i da se cijelo područje vidskih opreka prepusti leksikografskoj anomaliji.

Dobar hrvatski rječnik mora osobito pomno pokupiti razbacane udove toga odnosa kojemu je analogiju gramatička nauka tek u novije doba počela sustavnije izlagati. Ono se ipak i dalje pribraja glagolskoj tvorbi, premda bi bilo dobrih razloga da se uključi u glagolsku morfologiju. Tu treba napomenuti da u znatnim dijelovima gramatičkoga opisa grčkih i sanskrtskih glagolskih oblika nije mnogo lakše usposta-

viti gramatičku analogiju nego bi bilo da se hrvatska vidska tvorba opisuje kao glagolska morfologija. U rječniku pak treba, kako sada stvari stoje, kod glagolskih natuknica uz oznaku vida dosljedno upućivati na vidski parnjak, a na primjeren način prikazati i cijeli splet perfektivizacije prefiksalsnom tvorbom od pojedinih osnova. Najbolji je tu primjer, koliko ja znam, rječnik Brozov i Ivekovićev. Tako će se *odskočiti* upućivati na *skakati* i obrnuto, a od *skočiti* i na *iskočiti*, *naskočiti*, *nadskočiti*, *odskočiti*, *opskočiti*, *oskočiti*, *poskočiti*, *preskočiti*, *priskočiti*, *uskočiti*, *zaskočiti*. Kod svake pak od tih tvorenica, kada je natuknica, označit će se da je od *skočiti*. Od *iskočiti* upućivat će se na *iskakati* kao nesvršeni parnjak, a isto tako i od *iskakati* na *iskočiti* kao svršeni, itd. za svaku pojedinu prefiksalsnu tvorbu. Od *skočiti* upućivat će se na umanjenicu *skoknuti*, a od *skakati* na umanjenicu *skakutati*. To će se pak dvoje predstaviti kao vidski parnjaci. Od *iskakati* treba uputiti na iterativ *iskakivati* itd. Pri tome će se, dakako, bilježiti sva odstupanja od sheme. Tako će se razabirati da *odskakati* nije samo nesvršeni parnjak od *odskočiti* niti *zaskakati* samo nesvršeni parnjak od *zaskočiti*. U prvom je paru nesvršeno *odskakati* leksikaliziralo preneseno značenje, te se ono kao posebno mora navoditi u rječniku, u drugom svršeno *zaskočiti*. Tek takav potpun prikaz sve mreže odnosā može zadovoljiti ozbiljne leksikografske zahtjeve.

Daleko su veće teškoće koje treba svladavati pri unošenju u rječnik nužnih sintaktičkih i frazeoloških podataka. Kako god se to u pragmatici leksikografskog posla u prvi mah čini kao da je isto, pa se u praksi s time tako i postupa, opet treba jedno pomno lučiti od drugoga. Sintaktičko je ustrojstvo gramatika, a frazeološki sklopovi statistika uz moguće semantičke pomake. Tako atributni imenički izraz *puna šaka brade* ne znači uopće ono što bi te riječi u tom sintaktičkom sklopu značile da nisu frazeologem. Upravo takvi se semantički pomaci najviše proučavaju kada je riječ o frazeologiji, njima se posvećuju i posebni rječnici, a takvi se podaci unose i u opće. I što ih je u njima više, to bolji su.

Veće teškoće zadaje leksikografiji ona frazeologija u kojoj nema pomaka u značenju, koja samo slijedi utrte staze izražavanja. To nisu izdvojeni nego, naprotiv, uobičajeni semantički sklopovi. Pri tome se sve neuhvatljivo prelijeva jedno u drugo, a važno je za valjano ovladavanje jezikom. Tako se uz glagole kretanja kakav je *ići* cilj toga kretanja izriče prijedložnim izrazom *s u* ili *na* s akuzativom. Za onoga koji se služi rječnikom to je važan podatak, pa ga treba dati pod natuknicom *ići*. A uz imenice koje znače obične ciljeve takva kretanja treba navesti uz koje od njih ide *u*, a uz koje *na*. To da se ide *u grad*, ali *na planinu*, može se izvoditi iz značenja tih imenica i iz značenja tih prijedloga, pa je podložno općem semantičkom pravilu, ali to da se ide *u školu*, ali *na fakultet*, to su posve idiosinkratični odnosi, pravi primjer jezične anomalije, kakva se upravo u rječniku može valjano prikazati, pa se to onda i ne smije propustiti. Ovamo ide i to da *ići u grad* i *ići na grad* očituje razliku dvaju značenja riječi *grad*, pa i o tome rječnik treba da vodi računa.

Za razliku od toga praćenja utabanih staza podaci o rekciiji pojedinih glagola opisuju njihova gramatička svojstva. Tako iz rječnika treba moći saznati da se *zaljubljuje u nekoga*, da se *oskudijeva u nečem*, da se *vlada kime* ili *čime*, ili pak

nad kim ili *nad čim*. To su gramatička obilježja tih glagola i rječnik je mjesto gdje ih treba tražiti i nalaziti, isto kao i to da se *prigovara nekome* ili *nečemu*, da se *osporava nekoga* ili *nešto*, a *zadovoljava nekim* ili *nečim*. Ti se podaci moraju naći u rječniku pod tim natuknicama bez obzira na to hoće li se za njih, već prema predviđenom opsegu, navoditi primjeri ili neće. Opisivanje pak onih veza i međuzavisnosti što se razabiru između rekcije kao gramatičkoga obilježja pojedinoga glagola i širih semantičkih kategorija kojima pripadaju prepustit će leksikografija gramatici jer se tu već izrazito radi o analogiji. U rječniku će to ostati samo implicitno.

Iz dobrog se rječnika treba također moći saznati da uz *veseliti se* ili *voljeti* ide infinitiv, a uz *ljutiti se* i *boljeti* ne ide. A neće biti na odmet pod natuknicom već saznati i to da se taj prilog u zanijekanoj rečenici zamjenjuje s *još*, a pod natuknicom *još* opet to da se taj prilog u zanijekanoj rečenici zamjenjuje prilogom *već*.

Dakako, razdioba jezične anomalije i jezične analogije na rječnik i gramatiku niti je sasvim dosljedna niti je sasvim potpuna. Po dobroj i smisljenoj tradiciji, koja seže do samih početaka naše gramatike, u njoj se uz pravila uče i iznimke. Čak se kaže da ove potvrđuju ona. I doista, pravilo vrijedi samo onda kada mu se znaju iznimke. U gramatici se određuju i razredi jedinica na koje se primjenjuju njezina pravila. U svemu tome neka su preklapanja između rječnika i gramatike neizbježna, a reklo bi se da su i poželjna. Jer i kad se radi o istome, u svakom se od ta dva temeljna priručnika tomu pristupa s druge strane i traži s drugoga gledišta i na drugi način. Preklapanje tako ne dokida komplementarnost.

Kada se uzme u obzir sve što je ovdje izneseno, pokazuje se vrlo jasno cjelovitost leksikografskoga posla i neodrživost rascjepkanosti koja danas, bar u nas, u njem vlada. Zahtjevima što se postavljaju ako ćemo rad na rječnicima shvatiti ozbiljno, ne može se udovoljiti nizom za svaku priliku novo zacrtanih pothvata. To vrijedi jednako za jednojezične, za dvojezične i za višejezične rječnike. Podaci se moraju skupljati i tehnika njihova prikazivanja razvijati u jednom pothvatu dugoga daha kojim se ustrajno teži potpunosti i savršenstvu. Dostizati se mogu samo korak po korak, a dostići nikada. Usmjeriti treba taj rad od početka prema visoko postavljenim biljezima, treba u jednom pripremati priključak na gramatiku za sve rječnike koji se budu izrađivali. Od skupljenoga, obrađenog i primjereno prikazanoga može se onda za svaki uzeti onoliko koliko je dosta prema mjeri njegovih potreba. I tu se mogu potpuno tipizirati formati gramatičkih i frazeoloških podataka za rječnike razna opsega i podrobnosti.

Gramatika u rječniku treba da postane stalan predmet leksikografskog rada. Nekomu će se učiniti da se ovdje postavljaju pretjerani zahtjevi. To bi doista bilo tako da itko misli kako se to što se tu zacrtava može postići odjednom, u grčevitu naporu da se u rječnik unesu svi plodovi lingvističkoga istraživanja, i to u prikladno zakodiranu obliku. To, dakako, nije moguće, a nije ni poželjno, jer se takva što niti uz najživlje nastojanje i najbolju volju ne može postići na takav način. Treba se, međutim, čim se spoznala potreba, odmah usmjeriti na to i početi ustrajno usavršavanje. Dobri rječnici doživljuju mnoga izdanja pa ima prilike za dotjerivanje i doradivanje.

Jedno je sigurno. Pišući gramatiku valja misliti na rječnik i često posezati za njim. To zna svatko tko se okušao na tom polju. Sastavljajući rječnik treba misliti na gramatiku, rasklapati njezina poglavlja i zavirivati u paragrafe. A koliko će se odande uzeti u konkretno zamišljen rječnik, to, dakako, otvara niz ozbiljnih pitanja. Ona nisu samo tehnička. Teško je naime smisljeno zasjeći u kontinuitet prijelaza od anomalije prema analogiji u samoj naravi jezične pojave, čvrsto odrediti gdje prestaju podaci što se svrhovito mogu ostaviti gramatici, a počinju oni koji su potrebni zamišljenu rječniku. No to je pitanje na koje sastavljač dobra rječnika mora sam dati svoj odgovor. Bit će mu to lakše ako bude imao na raspolaganju rezultate sustavnih predradnjā, usmjerenih na to da priključe na gramatiku ne kakav konkretno zamišljen rječnik određene svrhe i ograničena dometa, nego najpotpuniji i najobuhvatniji što se može zamisliti. Nema dvojbe da će leksikografija koja se tako zaputi postati i ostati jedna od uspješnih. Neće više tromo kaskati za svijetom.

LEXIKOGRAPHIE UND GRAMMATIK

Zusammenfassung

Wer eine Sprache besser beherrschen will, als er sie bereits beherrscht, braucht, wie alle wissen, ein Wörterbuch und eine Grammatik. Auf der Ebene der Wissenschaftstheorie hat das bei uns bereits Bulcsú László treffend ausgedrückt, indem er sagte, jede Beschreibung (kroatisch: *opis*) enthalte ein Verzeichnis (*popis*) und eine Vorschrift (*propis*). Im Verzeichnis wird alles aufgezählt, was als verschieden in Erscheinung tritt und dem einzeln Rechnung getragen werden muß. In der Vorschrift werden Regeln gesetzt, die auf Klassen der im Verzeichnis aufgezählten Einheiten ihre Anwendung finden. So kommen die Grundsätze der Anomalie und der Analogie zum Ausdruck, die schon von den Theoretikern des Altertums als wesentlich für die Orientierung in den Erscheinungsformen der Sprache erkannt worden sind. Man tritt nur darüber, welcher von ihnen dabei als grundlegend und dem anderen übergeordnet zu gelten hat. Für uns stellt sich diese Frage allerdings nicht mehr, weil sich inzwischen klar gezeigt hat, da die beiden Grundsätze in der Sprachbeschreibung komplementär sind. In der althergebrachten Sprachlehre sind das eben das Wörterbuch und die Grammatik.

Jede vollwertige lexikographische Arbeit hat dieser Komplementarität Rechnung zu tragen. Das Wörterbuch soll an die Grammatik gekoppelt sein, ebenso wie die Grammatik an das Wörterbuch, eines soll die relevanten Angaben des anderen heranziehen. Hier eröffnet sich allerdings eine Reihe von ersten Fragen, die nicht nur technischer Natur sind. Es ist nämlich schwer, einen sinnvollen Einschnitt in den kontinuierlichen Übergang von Analogie zu Anomalie in den Erscheinungsformen der Sprache zu machen, genau festzustellen, wo die Angaben, die in die Grammatik einzutragen sind, aufhören, und diejenigen, die dem Wörterbuch vorbehalten bleiben, beginnen. Das aber ist eine Frage, auf die der Verfasser eines guten Wörterbuchs, ebenso wie der einer guten Grammatik seine eigene Antwort geben muß. Im Referat wird erörtert und an Beispielen illustriert, welche Aufgaben für eine anspruchsvolle Lexikographie daraus entstehen.